

Postmodernia yhteisöä etsimässä

Sikäli kuin postmodernismi on ohjelmallista irtisanoutumista kaikesta, mitä se pitää modernille leimallisena, se näyttää asettaneen itselleen ainakin yhteiskuntatieteen osalta mahdollottoman tehtävän. Yhteiskuntatieteet ihmis- ja tulkintatieteinä ovat jatkuvaa paluuta keskeisiin teemoihinsa. Jokainen aikakausi päivittää aiemmat keskustelut käymällä ja tulkitsamalla ne uudelleen oman aikansa tarpeisiin.

Näin ajatellen myös postmoderni yhteisökäsitys voidaan asettaa yleisenä, kiinnostavana aatehistoriallisena tutkimuskohteena. Sen lisäksi, että kysytään, mitä uutta se tarjoaa, voidaan pyrkiä selvittämään, mitä vanhaa se sisältää ja miten se liittyy aikaisempiin keskusteluihin. Juuri yhteisö saattaa olla tällaiseen tarkasteluun poikkeuksellisen sopiva kohde, sillä Robert Nisbetin¹ mukaan kyseessä on yksi klassisen sosiologian viidestä keskeisimmästä ja leimallisimmasta (ikuisuus)käsitteestä.

Tarkastelun aineistoksi tarjoutuu vuonna 1995 suomeksi ilmestynyt Sorbonnen yliopiston sosiologian professorin ja "todellisen" postmodernistin, Michel Maffesolin kirja *Maailman mieli. Yhteisöllisen tyylin muodoista*, joka omalta osaltaan dokumentoi yhteisön keskeytyttä myös postmodernissa ajattelussa.

Todelliseksi postmodernistiksi Maffesolin tekee Pekka Sulkusen² mukaan se, että hän ei ole vain postmodernin yhteiskunnan teoreetikko vaan nimenomaan postmodernisti, jolle modernin lumous on haihtunut ja antanut sijaa arkielämän imaginaarisen lumoukselle, jota orgastiselle kokemukselle yhtymisestä ja yhteisyydestä. Luonnehdinta, paitsi että se antaa kuvan Maffesolin tyylistä, myös tiivistää jotakin olennaista Maffesolin yhteisökäsityksestä.

Postmoderni yhteisökäsitys on kiinnostava myös siksi, että sen voi olettaa tarjoavan näkökulmia modernin yhteiskunnan individualismin ja yhteisöllisyyden tulkintaan, joka ilmenee mm. teoreettispainotteisen yhteisökriittisyyden ja empiiristä tutkimusta korostavan yhteisömyönteisyyden keskusteluvaikeuksina³. Eräissä aiemmissa suomalaisissa puheenvuoroissa⁴ on ollut viitteitä siitä, että jonkinlainen uusi, ehkäpä postmoderniksi ymmärrettävä yhteisökäsitys, voisi toimia uutena näkökulmana yhteisöproblematiikkaan.

Yhteisö kollektiivisen imaginaarisuuden myytin heimollisena ilmauksena

Maffesolin yhteisökäsitystä ei ole helppoa esitellä lyhyesti. Se koostuu monista vaikeasti

tulkittavista luonnehdinnoista, jotka on esitetty verraten impressionistisesti. Lähtökohta on, että jälleen on ryhdyttävä kiinnittämään huomiota yhteisölliseen, arkipäiväiseen, paikalliseen, nykyisyyteen, intohimoiseen ja imaginaariseen sen kaikissa muodoissa. Rationalistisen edistysuskon myytin on Maffesolin mukaan korvannut imaginaarisuuden myytti. Yhteiskunnallisen, individualismin syrjäyttämän muodonmuutoksen uusi tutkittavaksi asettava kollektiivinen imaginaarinen, joka koostuu mm. empatiasta, yhteisöllisyyden halusta, yhteisestä mielenliikutuksesta tai samalla aaltopituudella olemisesta, määrittää rajat ei-irrationaaliselle ja ei-loogiselle.

Kysymys on yhtäältä uuden tyylin syntymisestä, jonka seurausta ovat sellaiset asiat kuin heimollistuminen, tunteen kulttuuri, elämän estetiisoituminen ja arkielämän valta-asema (Maffesoli 1995, s. 34). Esimerkkejä ovat nuorisokulttuurit, arkipäivän uskonnollinen elämä, "new age"-ilmiöt, muut ei-rationaaliset tekniikat, vapaa-aikaryhmät, hyväntekeväisyyspaukset, musiikki- ja urheilutapahumat, arkipäivän pienet solidaarisuudet, anteliaisuudenosoitukset, vapaaehtoistyö tai vaikkapa kehonrakennus, kun se käsitetään individualismin ilmauksen sijasta heimo-hedonismin ilmenemismuodoksi. Tyyli on siis eräänlainen yhteinen kieli, joka synnyttää postmodernin elämäntavan ja siihen liittyvän yhteisöllisyyden ihanteen. Uusi yhteisöllisyys tuottaa esteettisen tyylin syntymisen kautta sosiaalisen siteen postmodernin muodon, joka ilmenee seura-, matka- ja harrastustoimintaan liittyvänä seurallisuutena, ystävyysnä, riskiharrastusten, muodin ja tyylin kehollisena, eleellisena ja kielellisenä yhteenkuuluvuutena. Ainutkertainen seksuaalinen, ammatillinen ja ideologinen identiteetti syrjäyty perätaisten identifikaatioiden sarjalla (s. 88). Näin syntyy uusi kulttuuri, uuden "jaetun, heimollisen onnen esiinnotus" (s. 70).

Postmoderni yhdessäolo saa muodon jonkin kuvan ympärillä jonkin tyylin mukaisesti (s. 88). Tiedotusvälineet ja erityisesti televisio nousevat ratkaisevaan asemaan imaginaarisen maailman muotoutumisessa. "Televioruutu suosii eräänlaista yhteisöä", kuva toimittaa "yhdessä läsnäolon" virkaa, se ylittää kaikki rajat ja sulkeumat. Syntyy "intensiivinen kuvapommitus", joka muodostaa yhteisön". Seurauksena voi olla mobilisoitumista jonkin ylevän aatteen puolesta, ärtyisiä ja rähiseviä massoja, leimaamista, syrjäytymistä. Yhteisöllisyyden (heimollinen, etninen, identitaarinen) uusi nousu on osa tätä kehitystä (s. 148-9). Heimollisuuden kehitystä koskevan väitteensä näyttönä Maffesoli pitää seuraavia luettelona esittämiään kehitysprosseja:

etnisen tietoisuuden uudelleen tuleminen, uskonnollisen fanatismiin erilaiset muodot, intellektuaalinen ja poliittinen ryhmäkuntaisuus, painostusryhmät ja erilaiset korporatismiin ilmenemistavat, hyväntekeväisyisyhdistykset ja solidaarisuuden uudet muodot (s. 170). Tuloksena oleva postmoderni yhteiskunta on perusluonteeltaan uusi heimoyhteiskunta. Heimollisuuden sijasta voitaisiin puhua myös yhteisöllistyneestä yhteiskunnasta. Yhteisöllistynyt ei kuitenkaan tällöin viittaa traditionaalisii yhteisöllisesti rakentuneisiin (heimo)yhteiskuntiin vaan johonkin uuteen, postmoderniin tyyliin ja kuvan välittämään imaginaariseen verkostoon.

Post-, moderni vai premoderni yhteisö?

Puhuminen postmodernista yhteiskunnasta yhteisöllisenä heimoyhteiskuntana tuntuu hätkähdyttävältä ja yhteisökäsitys uudelta. Vaikutelmaa vahvistaa yhteisökäsityksen luonnehdinnan impressiomaisuus ja ohjelmallisuus. Maffesolin yhteisökäsitys on luonnos, jossa niukka esimerkitys ja empiria jättävät paljon avoimeksi.

Maffesolin kohdistassa kritiikkinsä ennen kaikkea individualismia ja sen seurauksilmiöitä, mm. rationaalisuutta ja demokratiaa vastaan, hänen yhteisökäsityksensä kuvautuu lähinnä individualistisen yhteiskunnan negaationa. Individualistisen yhteiskunnan rationaalisuus korvataan emotionaalisuudella, yksinäisyys yhteenkuuluvuudella. Negaation kautta määrittelyn vuoksi Maffesolilla on vaikeuksia yrittäessään selittää, mikä korvaa moderniteetin rationaalisuuden. Se on jotakin uutta individualismin, välineellisen järjen, tekniikan kaikkivoipaisuuden ja ”taloudellinen kaikki” sijaan. Maffesoli lisää, että kysymys ei ole jonkin menneen yhteiskuntajärjestyksen tai esimodernin yhteisön haikailusta. Lisäyksestään huolimatta hän aloittaa etsintänsä 1800-luvun saksalaisen romantiikan hengessä: ”On palautettava ’hengelle’ sen laaja merkitys: esimerkiksi paikan, jonkin kansan henki” (s. 31). Kuulostaa menneisyyttä haikailevalta *Volksgeistiltä* itseltään. Kehittely muistuttaa myös menetelmällisesti 1800-luvun individualismin vaaroja pelkäävien ja yhteisöllistä, moraalista yhteiskuntaa toivovien konservatiivien yhteiskuntakritiikkiä⁵.

Demokratian kritiikki tulee esiin peitellysti ja sivumennen Maffesolin kysyessä, onko silmiemme edessä käynnissä jatkuva muodonmuutos, jossa yhteisöllisyyden ihanne syrjäyttää individualistisen demokratian ihanteen. Vastaus on selvä. Maffesoli uskoo — kuten Pekka Sulkunen⁶ toteaa — muodonmuutoksen jo tapahtuneen. Maffesoli käsittää modernin yhteiskunnan vain yhtenä omituisena vaiheena yhteisöllisyyden pitkässä historiassa⁷. Ihmiskunnan historian perspektiivistä tarkastellen Maffesoli saattaa olla oikeassa.

Maffesolin näennäisesti radikaali yhteisökäsitys voisi merkitä katkosta modernin ja

postmodernin välillä. Kuitenkaan ei pitäisi unohtaa, että individualismin ja yhteisöllisyyden suhteen pohtiminen ei ollut uusi tai poikkeuksellinen ilmiö modernissakaan yhteiskunnassa. Nisbetin⁸ mukaan 1800-luvun aatehistoriallista kehitystä ei leimannut niinkään individualismin kannatus kuin individualismia vastaan kohdistuneet reaktiot. Tuon ajan konservatiivisessa ajattelussa ei tavoitteena ollut individualismi vaan perinteisen yhteisön palauttaminen ja sen hyveiden uudelleenlöytämisen⁹ niin että voidaan puhua jopa toveruudesta ja naapuruudesta uuden utopian perusaineksina¹⁰. Tätä dokumentoivat niin utopistisocialistit kuin sosiologian klassikot, jotka nostivat yhteisön yhdeksi uuden oppialan sosiaalseksi, moraaliseksi ja epistemologiseksi peruskäsitteeksi tavalla¹¹, joka on saanut aineksia saksalaisesta romantiikasta aina Comten, Le Playn, Tönniesin ja Durkheimin ajatteluun.

Maffesoli on kirjoittanut aihepiiristä useita teoksia ja hänen ajattelunsa on vahvasti ranskalaisessa Durkheim-perustaisessa sosiologiassa¹². Klassikkolähteistössä tämä ei kuitenkaan näy vaan viittauksia tuntuu paremmin olevan laidasta laitaan, mm. Nietzscheä, Simmelia ja Bakuninia. Sanotusta huolimatta Maffesoli sivuuttaa erikoisella tavalla yhteisöllisyyttä korostavan aatehistoriallisen tutkimuksen. Vailla mainintaa on myös bergsonilainen elämänfilosofia, jolla saattaisi olla runsaasti yhtymäkohtia Maffesolin elämyksellisyyttä korostavaan postmoderniin heimoyhteisöllisyyteen. Yhteisöllisyyden korostus postmodernin kauden tuntomerkinä ei siis tunnu uskottavalta ainakaan yhteiskuntatieteellisen keskustelun osalta. Yhteisöllisyyttä koskevassa keskustelussa ei luultavasti ole ollut Euroopassa niin suuria vaihteluja kuin Maffesoli antaa ymmärtää eikä yhteisöllisen, arkipäiväisen, empaattisuuden ja ei-rationaalisen sosiaalisen merkitystä ole ehkä sittenkään väheksytty Maffesolin esittämällä tavalla ”viimeisten 200 vuoden individualismin huumassa”. Ja vaikka näin olisikin, on vaarana, että Maffesolin tutkimusohjelma latistuu parsonslaisin termein ilmaistuna niukaksi: selvää on lähinnä se, että halutaan muuttaa painopistettä instrumentaalisen todellisuuden hahmottamisesta ekspressiiviseen. Modernin ja postmodernin rajapyykki horjuu.

Maffesolin moniaineksinen teoriatausta johtaa mielenkiinnon arkielämän ilmiöihin, ruumiillisuuteen, kulutukseen, joukkoviitteeseen, elämäntapaan ja identiteettiin. Yhteiskunnan rakenteen ja sen talouden ja politiikan rakennemuutokset Maffesoli sen sijaan sivuuttaa ohjelmallisesti. Hän perustellee ratkaisuaan sanomalla, että tällaiset selitykset kuuluvat jo ohitetun modernin piiriin. Samalla — vaikka kukaan ei ole turvassa uudelta yhteisölliseltä lumoukselta — Maffesolin on myönnettävä, että ilmiö saa erilaisia sävyjä ikäluokkien, varallisuuserojen ja ammattien mukaisesti (s. 168), joten jotakin modernin kapitalistisista luokkayhteiskunnan rakenteesta siirtyä ja muok-

kautuu myös postmodernin yhteiskunnan vaiheeseen. Maffesolin pulmana onkin se, että hän esittää lähtökohdistaan huolimatta myös rakenneselitysten alueelle ulottuvia väitteitä. Erityisen häiritsevää on rakenteellisten selityselementtien puuttuminen Maffesolin väittäessä, että kysymys on myös uudesta yhteiskunnallisesta järjestyksestä. Siinä moderniteetin yksilöperiaatteen aiheuttaman ”sulkeuman jälkeen löydetään jälleen traditionaalisten ja primitiivisten yhteisöjen principium relationis” (s. 90). Periaatetta ei tarkemmin selitetä. Toivottavaa on, että kyseessä ei ole yhteisökirjallisuudessa mainittu traditionaalisten yhteisöjen toimivuuden ehtona oleva hierarkisuus ja sisäinen eriarvoisuus¹³. Tässä horjuu paitsi modernin ja postmodernin rajapyykki, myös ensin mainitun suhde esimoderniin eli ns. traditionaaliseen maailmaan.

Vailla käsittelyä jää myös, mitä on tapahtunut vaikkapa palkkatyöläisyydelle yhteiskunnan individualisoivana järjestysperiaatteena? Tässä Maffesoli on heikoimmillaan. Luokkatietoisuuden ja kansallisen tietoisuuden määrittäminen ensin rationaaliseksi ja sitten emotionaaliseksi horjuttaa Maffesolin omaa argumentaatiota. Jos luokkatietoisuus ja nationalismi ovat rationalisuuden ohella emotionaalisia, ei modernin projekti ollutkaan niin rationaalinen kuin Maffesoli väittää. Jos taas ne eivät olleet emotionaalisia, ne eivät sovi postmodernin esimerkeiksi. Muutoinkin historisiteetti-ongelma nousee vakavana esiin. Maffesoli kiistää yhtäältä postmodernin yhteisöllisyyden olevan menneisyyden haikailua, mutta toisaalta sanoo, että osaksi kysymys on esimodernien elementtien elvyttämisestä (s. 91.).

Maffesoli hahmottaa ”imaginaarista maailmaa” tyyliin ja kuvan avulla ja väittää, että näillä ei ole mitään tekemistä moderniteetin individualismin tuottaman ”rationaalisen ja mekaanisen sosiaalisuuden” kanssa. Usein tarkasteluohheet ja niiden selitykset kuitenkin löytyvät niin modernistien kuin esimodernistienkin teksteistä. Sanoessaan, että yhteisöllisyyden ihanne voi monessa suhteessa olla illusorinen (s. 93) Maffesoli asettuu pitkään (yhteisöllisesti orientoituneen) sosiologian traditioon. Sosiologiassa yhteisön keskeisin tuntomerkki klassikoista nykypäivän empiriseen yhteisötutkimukseen on ollut tunne yhteenkuuluvuudesta. Maffesoli lainaa Van Goghia (on epäoimattä uskottava, että se mikä on, on) ja sanoo, että on riittävä, jos kommunikaatioon uskotaan (s. 93). Juuri kuvitteellinen yhteisyys on myös sosiologiasa ollut yhteisön keskeisin tuntomerkki. Maffesolin argumentaation kannalta pulmallista on, että tällainen yhteisöllisyys on ollut nimenomaan varhaisen modernin yhteiskunnan tuntomerkki. Hyvä osoitus tästä on mm. Benedict Andersonin¹⁴ idea kuvitteellisesta valtiosyhteisöstä ja 1800-luvun nationalismista. Maffesoli ei kyseistä modernin yhteiskunnan syntyä selittävää kehittelyä tunne, vaan esittelee samansuuntaiset ajatukset postmodernin kehityksen käyppinä aineksina.

Modernin ja postmodernin ero on tässä veteen piirretty viiva ja Maffesolin yhteisökäsitys pitkälle yhtenevä modernin yhteiskunnan yhteisökäsityksen kanssa.

Tyylin merkitys erottavana ja yhdistävänä tekijänä on yleisesti tunnettu asia. Aivan selväksi ei kuitenkaan käy, millainen voisi olla postmoderni tyyliin perustuva yhteisöllisyyden ihanne. Durkheimiin viitaten Maffesoli sanoo, että syntymässä on orgaaninen solidaarisuus, joka pitää yhdessä kaikkia moderniteetin erottamia elementtejä. Durkheim käsitti kuitenkin oman orgaanisen solidaarisuutensa modernin yhteiskunnan elementiksi, rationaalisuudeksi, joka tuhoaa traditionaalisen eli mekaanisen solidaarisuuden. Olisiko nyt puolestaan moderni orgaaninen solidaarisuus antamassa tietä postmodernille orgaaniselle solidaarisuudelle? Mitä tuo uusi orgaanisuus voisi olla? Ilmeisesti jotakin enemmän, emootioperustaisempaa, sosiaalisesti ja esteettisesti tyydyttävämpää. Maffesoli jakaa unelmansa modernin yhteiskunnan yhteisöutopistien kanssa. Mutta puhuisiko Durkheim tässä yhteydessä uudesta tyyliin ja tiedotukseen perustuvasta mekaanisesta solidaarisuudesta? Tällainen vaikutelma syntyy varsinkin kun Maffesoli keskustelee durkheimilaisittain manasta. Selväkielinen tulkinta tarkoittaisi uskonnollisen kiinteyden muuttumista mediakoheesioksi.

Tiedotusvälineiden merkityksen korostaminen tuo suurimman yhdennäköisyyden modernin ja postmodernin imaginaarisen yhteisyyden välille. Vuorovaikutus organisoi tuu toiminnan keskeisen kohteen tyylin yhdenmukaistamana tulkintana ja tässä yhdenmukaistamisessa on tiedotusvälineillä huomattava merkitys. Vaikeampi kysymys on, mikä tästä vuorovaikutuksesta tekee nimenomaan postmodernia yhteisöllisyyttä. Tiedotustutkimuksessa sama väite on esitetty modernin kehityksen ja individualisoinnin yhteydessä. Maffesolin ideat ovat paikoin lähellä myös W.F. Haugin¹⁵ ideologiateoriaa. "Ideologiset koneistot" eivät keksi kaikkea tuonkaan teorian mukaan, vaan toimivat myös "kollektiivisen narsismin peleinä" aivan Maffesolin (s. 94) esittämään tapaan. Selvimmin tiedotusvälineiden ja yhteisöllisyyttä kantavien myyttien muodostuksen yhteyden liittää toisiinsa Maffesolin vain tässä yhdessä kohdassa (s. 149) lainaama modernin etevin teoreetikko Marx kirjeessään Kugelmannelle vuonna 1871: "Nykyaikainen lehdistö ja sen keksinnöt kaikkialle maailmaan hetkessä levittävä sähkö valmistavat päivässä enemmän myyttejä kuin ennen voitiin valmistaa vuosisadassa". Maffesolin postmodernin heimoyhteisön perusta on tässä. "Kuvien nopea lisääntyminen ja tyylin korostuminen merkitsevät 'yhteisön' paluuta", Maffesoli vahvistaa itsekään (s. 163).

Monia Maffesolin mainitsemia asioita on pidetty myös modernin yhteiskunnan eri vaiheisiin liittyvinä kehityspiirteinä. Tietysti kaikki prosessit ovat moniaineksisia ja sisäisesti ristiriitaisia. Yhtäältä Maffesolin mukaan on humanismia se kun pukeutumistapa, rock-

musiikki, "pop"-sävelmä, ekologinen yhteisymmärrys, ruumiin merkikieli tai hiusmuoti rikkoo kansalliset ja ideologiset rajat ja puoluera, toisaalta kansallisvaltion tilalle nousee isänmaa, paikallinen ja yhteisö, moderni nationaalinen muuttuu postmoderniksi nationaaliseksi (s. 176). Maffesolin mukaan kyseessä ei ole sanaleikki. Humanismista ja uuskonservatiivisuudesta muodostuvalla metamorfoosilla ei kuitenkaan näytä olevan mitään selvää suuntaa, ei edes kohti postmodernismia.

Katosiko yhteisö taas utuna ilmaan ?

Teoreettista näyttöä aikakausien muutosta etsivälle Maffesoli tuottaa jo esitystapansa vuoksi pettymyksen. Myöskään se, mitä hän tarjoaa modernista postmoderniin siirtymisen muodonmuutoksena, ei ole — eikä tietysti voikaan olla — jotakin täysin uutta. Maffesoli itsekään sanoo, että yhteisöllisyyden ihanne palautuu sellaisille käsitteen merkityksen arkaaisille elementeille, "joiden kuviteltiin kokonaan hävinneen maailman rationalisoinnista myötä" (s. 24). Enemmän kuin uudesta visiosta tai näytöstä, Maffesolin yhteisökäsityksessä onkin kyse eräiden jo pitkään pohdittujen sosiologisten ilmiöiden kuvaamisesta uudella, paremmin postmoderniin keskusteluun soveltuvalla kielellä. Tämä varmaan on teoksen suurin ansio.

Tyytymättömyyttä voi herättää se, että sosiaalipoliittisesti kiintoisa huomautus heimoyhteisöllisyyden ihanteeseen liittyvistä solidaarisuudesta ja anteliaisuuden uusista muodoista jää pelkäksi maininnaksi eikä Maffesoli vie eteenpäin jo vuosia esillä ollutta mm. Arto Noron ja Risto Eräsaaren korostamaa ajatusta, että yhteisöt eivät ole koskaan kadonneet, ne saavat vain uusia muotoja.

Ehkäpä yhteisötutkijakin asettaa Maffesolin yhteisökäsitykselle liian suuria odotuksia kysyessään, onko lopultakin tarjolla uusi teoreettinen visio, joka rakentaa sillan empirisesti suuntautuneiden yhteisönäivistien ja teoreettisesti orientoituneiden yhteisökritikoiden näkemysten välille. Tavoite jää saavuttamatta jo Maffesolin esityksen luonnonmaisuuden vuoksi. Yhteisöudusta ei silta rakennu.

Maffesolin teos on ennen kaikkea esimerkki erästä yhteiskuntatieteelle tyypillisestä piirteestä. Se on keskustelua, joka saa aineksensa sosiaalisesta muutoksesta ja joka vastaavasti ruokkii sosiaalista muutosta. Näin ollen ei ole mahdotonta, että joskus päätyisimme Maffesolin imaginaariseen yhteisölliseen maailmaan. Toisaalta maailma — oli se miten imaginaarinen tahansa — on imaginaarisuutensa huomioonottaen yllättävän vastustuskykyinen ja näyttää edellyttävän muuttuakseen muutakin kuin keskustelua tai ainakin vakuuttavampaa keskustelua.

Maffesolin yhteisöesitys voidaan tulkita puheenvuoroksi keskusteluun välittämättö-

myyden ja vapauden valtakunnista. Painopiste on yksinomaan vapauden visioissa. Välttämättömyys ei kuitenkaan katoa vain jättämällä se huomiotta. Lisäksi on sanottava, että jos Maffesoli olisi oikeassa, olisimme ensimmäistä kertaa ihmiskunnan historiassa siirtymässä heimoyhteiskuntaan ilman hierarkiaa ja yhteisön sisäistä eriarvoisuutta. Mikä vapauden visio! Kaikkien utopioiden äiti!

Viitteet

1. Nisbet 1964 ja 1967.
2. Sulkunen 1995, s. 5.
3. Lehtonen 1994, s. 80; myös Lehtonen 1990.
4. Noro 1989 ja 1995, Eräsaari 1988 ja 1993.
5. Nisbet 1967, s. 21-106.
6. Sulkunen 1995.
7. Sulkunen 1995, s. 6.
8. Nisbet 1964, s. 3 ja 1967, s. 8.
9. Emt., s. 51.
10. Emt., s. 52.
11. Emt., s. 53-54.
12. Sulkunen 1995, s. 7-9.
13. Godelier 1987, s. 68; Lehtonen 1990, s. 45-49.
14. Anderson 1989.
15. Haug 1987 ja 1989.

Kirjallisuus

- Benedict Anderson, *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. Guilford and King's Lynn 1989.
- Risto Eräsaari, Riskiyhteiskunta. *tiede & edistys* 3/1988.
- Risto Eräsaari, *Essays On Non-Conventional Community*. Publications of the Research Unit for Contemporary Culture 36. University of Jyväskylä, Jyväskylä 1993.
- Maurice Godelier, *Antropologia ja materialismi*. Vastapaino, Tampere 1987.
- Wolfgang Fritz Haug, *Ideologiset mahdit ja vastarinta*. Tutkijaliitto, Helsinki 1983.
- Wolfgang Fritz Haug, *Commodity Aesthetics, Ideology & Culture*. Bristol 1987.
- Heikki Lehtonen, *Yhteisö*. Vastapaino, Tampere 1990.
- Heikki Lehtonen, Otteita nonkonventionaalisen yhteisön teorianhistoriasta. *Sosiologia* 1/1994.
- Michel Maffesoli, *Maailman mieli. Yhteisöllisen tyylin muodoista*. Suom. Mika Määttänen. Gaudeamus, Helsinki 1995.
- Robert Nisbet, *Community and Power* (aiemmin *The Quest for Community*). A Galaxy Book. Oxford University Press, New York 1964.
- Robert Nisbet, *The Sociological Tradition*. Heinemann, London 1967.
- Arto Noro, Kansalaisyhteiskunta, modernisoituminen ja yksilöllistyminen. *tiede & edistys* 4/1989.
- Arto Noro, Uuden heimoyhteiskunnan aikakausi. *Helsingin Sanomat* 18.7.1995.
- Pekka Sulkunen, Esipuhe. Teoksessa Michel Maffesoli, *Maailman mieli. Yhteisöllisen tyylin muodoista*. Suom. Mika Määttänen. Gaudeamus, Helsinki 1995.